

УДК 82.02:7.036"198/199"

ЕКС-ЦЕНТРИЧНЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО: ВІД ТЕОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ ДО ЛІТЕРАТУРНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

Олена ГАЛЕТА

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра теорії літератури та порівняльного літературознавства,
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна,
e-mail: olena_haleta@yahoo.com*

Проаналізовано різні тенденції у становленні літературної антропології як наслідок антропологічного повороту останніх десятиліть ХХ століття. Літературну антропологію розглянуто як спробу переоцінки гуманістичної традиції, започаткованої в епоху Просвітництва, і визначення статусу й функцій літератури у нових культурних обставинах.

Ключові слова: літературна антропологія, гуманістика, теорія літератури, «ризиковане мислення», «небезпечне вчення».

Отже, щодо ризику:

справжній ризик, на який іде кожен автор у своєму творі – це намагання сягнути меж можливого, прагнення перевершити все, що лиш можна подумати.

Салман Рушді, «Уявні вітчизни»

Гуманістика як нагода запитувати. Завершення ХХ століття було ознаменоване черговим переглядом дисциплінарного поділу, щонайменше, гуманітарної науки. Вичерпаність попередніх методологій у західноєвропейській та американській гуманістиці і потреба дисциплінарного й методологічного перекрою у посттоталітарному й пострадянському просторі спричинилися до переосмислення як гуманітарної сфери загалом, так і окремих її галузей. Ішлося не тільки про пошуки нових методів: зі стрімким розвитком нових технологій доводилося переосмислювати сам предмет, його статус і доцільність власних досліджень. Гуманітарна наука змушена була вийти за власні межі, аби по-новому подивитися на саме своє осердя – концепцію гуманізму, виплекану від епохи Просвітництва. Іншими словами, йшлося про *екс-центричний погляд*, винесений за межі традиційного поля дослідження.

До таких пошуків спонукали кардинальні світоглядні зміни, зокрема, завершення *історичного часу* як визначального чинника гуманістики: якщо у модерну епоху час був основним чинником культури, а сам модернізм витворював часову шкалу цінностей (з одного боку, утверджуючи історизм як принцип дослідження, з іншого – будуючи часову ієрархію між минулим, сучасним та майбутнім, при чому рівні цієї ієрархії

змінювалися від романтизму до модернізму), то наступне століття поставило під сумнів його гомогенність та універсальність; проголошений кінець історії, на перший погляд, не відбувся – але, з іншого боку, розпався єдиний універсальний час (чи радше уявлення про нього), що його так послідовно вибудовувала європейська культура, натомість вагомості набули суб'єктивні пам'яті – як індивідуальні, так і спільнотні.

Сам суб'єкт почав виявляти себе через бажання *присутності*, поцінування моменту не як хронологічної одиниці, а як *кайросу*: новизна поступалася місцем причетності, враження – переживанням. Нарешті, все голосніше звучало *запитування про людське*: що (або хто) є людиною і що (або хто) не є. Хиткість цієї межі стала особливо відчутною, спонукаючи до появи різних суспільних та інтелектуальних рухів – від зелених до постгуманізму, що закликали до зміни не лише мисленевих концептів, а й повсякденних практик (що цілком зрозуміло у світлі класичного висловлювання британського антрополога сера Едмунда Ліча про людину як істоту, яка готує їжу на нашому вогнищі, подібно до нас поводитись зі своїм тілом і в той самий спосіб виражає свої почуття).

Це характерне для кінця ХХ століття переміщення уваги з «центру» до межі Лінда Гатчеон означила поняттям «екс-центризм», проаналізувавши його на прикладі літературознавства у праці 1988 року «Поетика постмодернізму: історія, теорія, вимисел» [12, 41]. На її думку, найбільші дослідницькі виклики і найплідніші наукові пропозиції того часу народжувалися не в авторитетному і часто авторитарному центрі, а поза ним, на периферії, маргінесі, пограниччі.

Теоретики проти теорії. Така де-центрація й пошуки нових перспектив (в обох значеннях цього слова: як майбутніх можливостей, так і позицій, звідки відкривається нове бачення предмета) відобразилися в методологічній та інституційній кризі гуманістики, спробах методологічного й дисциплінарного перегляду. Зокрема, він торкнувся й теорії літератури, смерть якої західні дослідники почали проголошувати ще з 80-х років ХХ століття – досить згадати як одну з перших публікацію «Проти теорії» Стівена Кнаппа і Волтера Бена Майклса у часописі «Critical Inquiry» 1982 року [див. 16] і цілу серію відгуків, які з'явилися у наступному річнику цього видання. Есей С. Кнаппа і В. Б. Майклса ліг в основу збірника «Проти теорії: літературознавство і новий прагматизм» за редакцією Томаса Мітчелла (1985), до якого, крім згаданих публікацій, увійшли також полемічні есеї Річарда Рорті й Стенлі Фіша і відповіді зачинателів всієї дискусії [див. 5]. Зрештою, не йшлося про відкидання теоретико-літературних напрацювань – радше про переоцінку їхньої спроможності по-новому відкривати предмет, недарма ж Ерік Дональд Гірш назвав С. Кнаппа і В. Б. Майклса (і себе також, не дивлячись на проголошені ними розбіжності) «антитеоретичними теоретиками» [10, 743]. Анти-теоретики переглядали набутки теорії літератури (самоназва, під якою дисципліна утверджувалася від 20-х років ХХ століття) подібно до того, як на початку ХХ століття теорія літератури переглядала набутки поетики, доходючи висновку: знаряддя залишаються дієвими, але нових відкриттів певний спосіб дослідження уже не обіцяє. Передмову до видання 1985 року Т. Мітчелл починає зі слів: «Цей збірник есеїв можна було б так само назвати «Захист теорії», як і «Проти теорії». Більшість дописувачів обстоювали якусь версію теорії літератури, чи як різновид критичної практики, чи як корпус

думок, що знаходиться поза критичною практикою і визначає її засадничі принципи, методи та дослідницьку проблематику» [5, 1]. Нарешті, Т. Мітчелл завершив на тому, що пропонуване видання аж ніяк не свідчить про нігілізм, що було б, за визначенням Деніела Т. О'Гари, «ревізійністським безумством» [див. 21]. Якщо і є в ньому щось нігілістичного, то це вимога відповіді, а не просто полемічне заперечення, адже «від теорії вимагають з'ясування її засновків, не містифікуючи їх на догоду інтелектуальній моді та інституційній владі» [5, 10].

Вихід із кризової ситуації шукали на порубіжжі теорії літератури й інших дисциплін: Стейн Олсен у праці «Кінець теорії» (1987) обґрунтовував інтерпретативний підхід, заснований на засадах відродженої естетики, замінюючи теорію літератури естетикою літератури [див. 22, 196–211], і пропонував повернутися «від тексту до літератури» (назва колективного збірника, що вийшов за його редакцією 2005 року). Інші дослідники обстоювали рух у бік суспільної проблематики у руслі лівих переконань, як-от у колективній праці «Що зліва від теорії?» (2000) за редакцією Джудит Батлер, Джона Гілроя та Кендалла Томаса і за участю, зокрема, Джонатана Каллера та Гаятрі Чакраворті Співак (до речі, назву збірника так само можна було б перекласти як «Що залишилося по теорії?») [див. 25].

Антропос–топос–тропос: координати літературної антропології. Одна з найцікавіших пропозицій була сформульована на помезів'ї теорії літератури й антропології, де на початку 90-х років ХХ століття в межах загального так званого «антропологічного повороту» утвердилася нова методологія чи дисципліна – *літературна антропологія*, насамперед завдяки працям відомого співтворця теорії читацького відгуку Вольфганга Ізера та його англomовному виданню 1989 року «Причинки: від теорії читацького відгуку до літературної антропології» [див. 14] та німецькомовному виданню 1991 року «Фіктивне й уявне: Перспективи літературної антропології» [див. 13], що у 1993 році вийшло також в англійському перекладі [див. 15].

Зміна, що спонукала В. Ізера до нових пошуків, відбулася не так у літературі, як з літературою: змінилася сама уявна читацька спільнота, за увагу якої літературі довелося змагатися з новими технологіями (зокрема, з новими засобами комунікації) [14, 263]. Це своєю чергою, змусило замислитися над підставовим питанням: чи література й досі залишається одним зі способів специфічно людського буття? чи це лише іграшка, на зміну якій приходять цікавіша і функціональніша?

У пошуку відповіді на це питання В. Ізер спробував вибудувати новий підхід, заснований на генеративній (Ерік Ганс), семіотичній (Гілберт Райл) та інтерпретативній антропології (Кліффорд Гірц). У цій перспективі література бачиться як сфера знако-творення, або ж культурної репрезентації, пов'язана зі становленням людини як такої. Як стверджував В. Ізер, «оскільки література як засіб комунікації так чи інакше супроводжувала людство від самих початків його історичної пам'яті, то до цього повинні спонукати певні антропологічні потреби» [14, 263–264]. Відповідно, місце літератури у сучасному культурному контексті – далеко не на обочині, а радше у самій серцевині культури. При цьому не йдеться про популярність літературних творів – йдеться про надзвичайно важливий механізм творення нових сенсів і нових значень, а також нових форм.

Тож загальну дослідницьку настанову літературної антропології можна підсумувати в такий спосіб: прийнявши погляд (по)структуралізму на світ як текст і знання про нього як наратив (*тросос*), літературна антропологія поставила у центр своїх літературознавчих досліджень людину (*антросос*) і культурне оточення (*тосос*), яке на неї впливає і яке вона формує своєю власною діяльністю.

Література як документ. Пропозиція В. Ізера викликала немало дискусій у різних країнах і навіть започаткувала кілька напрямів, що по-різному розуміють як стосунок між літературознавством і антропологією, так і характер та перспективи такого симбіозу.

Варто, проте, зазначити, що саме поняття «літературна антропологія» з'явилося в ужитку дещо раніше – від початку 80-х років ХХ століття – як новотвір дослідників-антропологів, однак його змістове наповнення зводилося до розгляду художніх творів як «літературних документів», здатних постачати антропологам свідчення про найрізноманітніші аспекти людського досвіду/досвідчування як у минулому, так і сьогодні. Особливої цінності ці свідчення набували завдяки своїй синтетичності, відтворенню як горизонтальних, так і вертикальних культурних зв'язків на різних рівнях людської поведінки й поміж самими рівнями. Однак при цьому поза увагою залишалася особливість літератури саме як художнього явища, відмінного від інших письмових (у широкому розумінні письма як будь-якої системи позначень) свідчень. Авторство щодо терміна «літературна антропологія» в такому тлумаченні обстоював американський професор-антрополог Фернандо Поятес, зокрема, докладно оповідаючи історію своїх зусиль з усталення цього поняття у вступі до збірника «Літературна антропологія: новий міждисциплінарний підхід до людей, знаків та літератури» (1988) за його ж редакцією [див. 17]. Прикметно, що, вирішуючи питання методологічного вибору, Ф. Поятес розглядав винятково антропологічні підходи, а до літератури звертався як до досліджуваного поля [17, XIV]. Нарешті, об'єктом дослідження Ф. Поятес обирав лише наративну, розповідну літературу – тобто ті форми викладу, які найближчі за своєю структурою до історичного документа чи антропологічних записів.

Однак рух антропології й літератури назустріч одна одній розпочався ще до появи згаданого збірника. Так, 1986 року вийшла друком колективна праця «Література й антропологія» за редакцією Філіпа Денніса та Венделла Айкока [див. 19]; правда, література так само перебувала тут у підпорядкованому становищі. Хоч упорядники й не трактували її винятково як матеріал, та проте зводили до ролі «засобу»: «Антропологи створюють літературу про себе самих, використовують літературу як джерело дослідницьких даних, а також застосовують літературні твори задля вивчення інших культур» [19, 1].

Схоже налаштування перейняли й окремі дослідники літератури, проголосивши переорієнтацію літературознавства на дослідження антропологічних тем і зближення власних методів роботи з соціо-антропологічним інструментарієм. Серед перших видань, які засвідчили цей крок – збірник «Антропологічний поворот у літературознавстві» 1996 року [див. 24], де, зокрема, В. Ізер присутній не як дописувач, а радше як об'єкт дослідження – його концепцію розглянув автор однієї з уміщених тут статей.

Подібно також американський дослідник Кевін Платт обрав антропологію як «спасення знання» для філологів, здатне позбавити літературознавство меж канону

й національної традиції (одна з його статей має промовисту назву: «Навіщо вивчати антропологію? Погляд гуманітарія: замість маніфесту» [див. 4]). Такий підхід виразно відводить літературознавству другорядну, підпорядковану роль учня супроти вчителя, чи навіть адепта супроти навчителя. Однак відмінність позиції К. Платта й уважніше ставлення до літератури проявилось у погляді на нову гуманітарію як «долаюче мислення», здатне продукувати нові цінності за допомогою текстів.

«Репатріація антропології» і «спільні місця» літературного досвіду. Роздуми про літературну антропологію щодалі частіше зосереджувалися не на недоліках, а власне на перевагах літератури й літературознавства, здатних не тільки вести на рівних діалог з антропологією, але й визначати «центр тяжіння» нової дисципліни.

Доволі збалансований підхід запропонували упорядники й автори збірника «Література й антропологія», який вийшов 1986 року в Гонконгу [див. 18]. Найперше, покликаючись на антропологічні дослідження, упорядники відсилали не так до класичної традиції, як до постструктуралістської антропології, зокрема, статті Джеймса Кліффорда «Про владу етнографії» та викладеної там ідеї авторства й авторитарності антропологічного дискурсу [див. 6], і монографії Джорджа Маркуса й Майкла Фішера «Антропологія як культурна критика» [див. 20] та її провідної думки про насильство дискурсу в антропологічних (а також політологічних та соціологічних) працях. Нарешті, підтримуючи традиції постструктуралістськи орієнтованої антропології, упорядники стверджували, що сьогодні об'єкт антропології не обов'язково перебуває «назовні» [18, 3]. З одного боку, «інші» звільняються з-під безпеліційного панування західного дискурсу (таке налаштування є прямим впливом праць Едварда Саїда і Гаятрі Чакраворті Співак), з іншого – йдеться не лише про «колишні об'єкти антропологічного дослідження, які звільняються з форм, у яких вони були ув'язнені; обмежувальний дискурс сам по собі стає відкритим для перечитування» [18, 3], внаслідок чого, за висловом Дж. Маркуса й М. Фішера, що його підхоплюють як гасло дописувачі збірника, відбувається «репатріація антропології» [18, 3–6]. Отже, покликаючись на антропологію, упорядники й автори збірника апелюють до наслідків «нараторологічного повороту», що сам по собі був результатом поширення літературознавчих методів аналізу на інші дисципліни.

Інший дослідник, канадський професор Денніс Дж. Сумара у статті «Творення спільних місць для інтерпретації: літературна антропологія і дослідження літературної освіти» [див. 23], з'ясовуючи засновки літературної антропології, керувався тим, що вивчення літературного досвіду допомагає створювати структури для розуміння людського досвіду загалом. Він спирався на праці Розенблатта «Література як дослідження» (1938) та «Читач, текст, поезія» (1978) і розглянув «літературний текст як важливий і унікальний шлях дослідження людської природи (стану). Подія читання і (наступної) ідентифікації читача в тексті приносить як естетичне задоволення, так і творче й критичне навчання» [23, 239], і в такий спосіб стосунок між текстом і читачем структурує виробництво (продукування) значення. Врешті, Д. Дж. Сумара запропонував ідею літературного тексту як «спільного місця» для витворення культурного досвіду й ідентифікації [23, 242], де у події читання трапляються слово публічне і слово приватне, колективний досвід і досвід автобіографічний.

Сам В. Ізер пропонував розглядати літературну антропологію як нову літературознавчу перспективу, чи методологію, а не міждисциплінарне утворення на перехресті літературознавства й антропології і тим більше не спробу перетворити літературознавство на суспільну науку. В антропологічній перспективі, як уже йшлося, питання про сутність літератури звучить як питання про те, який саме унікальний людський досвід вона продукує.

«Небезпечне вчення» Кліффорда Гірца. З В. Ізером суголосний також Кліффорд Гірц, один з основоположників інтерпертативної антропології, філолог за освітою, який, за власним зізнанням, прагнув стати романістом. У статті 2003 року «Дивний роман: антропологія і література» [див. 7] він розглянув літературу й антропологію як рівновеликі сфери, кожна з яких вплинула у кінці ХХ століття на іншу. Властиво, К. Гірц розділив два процеси: наратологічний поворот в антропології, який дав змогу розглядати антрополога як автора текстів, що скоряються загальним риторичним принципам і правилам побудови, й антропологічний поворот у літературознавстві. Найперше, К. Гірц стверджував, що доступ до різних способів різних людей «бути-у-світі» дослідник отримує не лише завдяки своїй чутливості, але й завдяки усвідомленню, у чому саме ця чутливість полягає: «Ця праця не під силу безтілесному спостерігачеві, але й самого лише методологічного вишколу також не досить» [7, 29]. Зустріч антрополога з іншими – «це саме та зустріч (іноді – зіткнення, часом – порозуміння, здебільшого – плутанина, замішання, чи майже непорозуміння) між тим, як ми собі уявляємо стан справ, чи радше, як то кажуть, як повинно бути, й уявленнями тих, кого ми настійно намагаємося зрозуміти, що створює ґрунт для будь-яких наших оцінок життя інших» [7, 29]. Тож основним антропологічним засобом стають не технічні пристрої, а дослідницька чутливість і сприйнятливність. Це, за словами К. Гірца, «небезпечне вчення», що пропонує мимовільні осяяння й безоглядні твердження, породжує різноголосся оцінок, більше скидається на літературу, ніж на точні науки [7, 29].

Відповідаючи на закиди представників суспільних дисциплін щодо суб'єктивності, яка просочується в наукові дослідження під впливом літератури, К. Гірц, натомість, закликав не витручувати суб'єкта поза межі антропологічного знання, а скористати з його присутності. Адже будь-яке тлумачення обов'язково є перекладом – хай воно провадиться імпресивно чи за чіткими методами і процедурами. К. Гірц пропонував сприймати зміни, які відбуваються в інтерпертативному процесі, як основну його продуктивну силу. Для стислого опису свого бачення він риторично «перевертає» відомі слова Джеймса Меррілла «втрачено при перекладі»: «*знайдено при перекладі*» [7, 31].

Такий інтерпертативний спосіб знання, чи радше пізнання, можна розглядати як взаємодію, зосереджену більше на процесі, аніж на результаті. Вона завжди залежить від учасників, які переосмислюють себе самих у новій культурній перспективі. Як пояснював К. Гірц, «навіщо ми вивчаємо Джейн Остін, або ірландські саги, або індуський похорон? А ось чому: щоби діткнути нашу самозаспокоєність, зробити нас не такими впевненими й не такими самовдоволеними» [7, 33]. Цей досвід пропонує найперше література: «Зрозуміло, що саме лише дослухання до інших голосів в інших кімнатах, коли вони говорять про інші речі з іншими наголосами, може бути небез-

печною справою, здатною змішати наші емоції, зруйнувати судження, і залишити нас приголомшеними й пригніченими. І це те, що приносить також дослухання до нашої власної літературної традиції, до *Макбета* чи Меррілла, *Ліра* чи Фолкнера: розуміння, що тут є значно більше речей, ніж виглядало спочатку, і що наші реакції вказують, звідки ми починаємо, а не на чому завершуємо. А завершити ми можемо справді де завгодно» [7, 36].

«*Ризиковане мислення*» Ганса Ульріха Гумбрехта. Викладені вище підходи суттєво доповнили позиція Ганса Ульріха Гумбрехта, учня В. Ізера і поціновувача його ідей, серед яких він особливо наголошував на ідеї *читання* й ідеї *уяви* як ключових для розуміння ролі літератури для становлення людини, що зводиться до питання: «чому людське буття потребує вимислу задля свого саморозвитку?» [див. 8].

У стенфордській дискусії довкола виступу В. Ізера 2000 року Г. У. Гумбрехт виклав основні свої сумніви й закиди щодо *літературної антропології* – третього і найменш з'ясованого поняття, що його, на думку Г. У. Гумбрехта, утверджував своїми працями В. Ізер. Зводилися вони до того, чи існують насправді підстави виділяти літературу серед інших засобів комунікації, чи не приховуються за цим підходом романтизація літератури й водночас бажання хоч якось виправдати її тривання, а заодно – й існування літературознавства. Г. У. Гумбрехт вказував на розбіжність Ізерового розуміння терміна «антропологія» із його прийнятим в англомовному світі тлумаченням, що за бажання можна було б потрактувати не як недолік, а радше як перевагу: якщо англо-американська антропологія переважно займається вивченням відмінностей між різними культурами і їхніми формами, то В. Ізер звернувся до антропології заради віднайдення спільного ґрунту людської культури – того, що визначає власне людське буття, втілюване у всьому розмаїтті культурних форм. Водночас, як зазначив Г. У. Гумбрехт, виявляючи генеалогічний зв'язок з кантівським розумінням цього терміна, упроваджене Ізером поняття не перетворюється на синонім кантівського «трансцендентного суб'єкта». Відповідно, воно потребує окремого термінологічного інструментарію для з'ясування власного змісту – що можна назвати «людською поведінкою», і що з цієї поведінки є «власне людським», а що – «неприйнятним». Г. У. Гумбрехт застерігав від таких узагальнень, наголошуючи натомість на власних осяяннях літератури й гуманітарних дисциплін, які виникають у відповідь на постійні виклики, і закликав пам'ятати про змінність і гнучкість наших уявлень про «людину». Врешті, він підсумовував: «Хочемо ми цього чи ні, але «літературна антропологія» залежатиме від того, де ми, літературні критики й теоретики, оберемо собі місце у розподілі інтелектуальної праці» [див. 8].

У пізнішій статті «Як “антропологічний поворот” може заторкнути гуманітарні науки?» [див. 2], розглядаючи основні етапи історії антропології і засновки й очікування «антропологічного повороту», Г. У. Гумбрехт, проте, вказав на зміну у розумінні завдань антропології, що відбулася внаслідок критики з боку Жака Дерріди і більш соціально налаштованих дослідників стосунків влади й домінування у гуманітарній сфері: замість пошуків загальних особливостей людського існування антропологія звернулася до вивчення різноманітності й варіативності людського існування. Саме цю тенденцію підтримала, з одного боку, англо-американська школа, з іншого – Еммануель Левінас.

Вступаючи у дискусію довкола літературної антропології (де Г. У. Гумбрехт позиціонував себе радше як скептик), він обстоював поняття «*ризикованого мислення*» – виходу поза межі звичного й безпечного культурного простору, де саме знання стає «відкритим до всіх проблем, які заявляють про себе, з невідвратною повторюваністю вимагає продумування, але залишається надто ризикованим для того, щоби про нього стали говорити (чи продумувати його) у повсякденних ситуаціях» [див. 2]. Підсумовуючи, можна сказати, що Г. У. Гумбрехт не заперечив необхідності самого повороту – радше навпаки, наголошував на такій потребі, вважаючи однак, що попередня історія дисципліни тяжіє над антропологією, роблячи відповідну перспективу надто передбачуваною.

Докладніше Г. У. Гумбрехт з'ясував поняття «ризикованого мислення» у полеміці з Кевіном Платтом 2010 року, критикуючи його заклик до «соціалізації» літературознавства – тобто наближення до соціальних наук і прагнення до визначеності й точності, що визнаються ознаками науковості. Г. У. Гумбрехт протиставив їм вимисел (подібно до пропозиції В. Ізера), однак вимисел конкретний – саме такий, до якого вдається література, і в чому полягає здатність «мислити інакше, ніж у звичних інституціях» [1, 61]. Такий тип мислення не має масових рис, інакше може стати деструктивним для культури. І нарешті, ризик виникає тоді, коли людина не просто стикається з новим, а коли вона стає *залученою*: ситуація зачіпає того, хто в неї потрапляє, вимагаючи його власного рішення і зміни.

Позаінституційне знання. Варто, однак, зазначити, що застороги до нових літературознавчих експериментів, які висловив Г. У. Гумбрехт, В. Ізер так само чітко розумів і формулював ще 1989-го року. Зокрема, він застерігав літературознавство як від захоплення загальними мисленнєвими конструкціями, що мали б стати універсальними моделями для інтерпретації літератури (з одного боку), так і (з іншого) від переймання методологічного інструментарію інших дисциплін – найперше психоаналізу, марксизму й соціальної теорії [14, 264]. Як стверджував В. Ізер, найбільша загроза для літературної антропології виникне тоді, коли вона «стане видавати свої знахідки за антропологічні константи чи запозичати свої відкриття безпосередньо з інших антропологічно орієнтованих дисциплін» [14, 265]. Замість того вона покликана створювати власну евристику, спрямовану на досягнення художнього вимислу – «винаходу, що наділяє людство здатністю до саморозширення» [14, 265]. Цей процес задіює різноякі людські властивості – уяву, розум і сприйняття; навіть більше: літературний вимисел проблематизує саме їхнє розмежування [14, 280].

Подібний погляд притаманний упорядникам німецькомовного видання «Історича антропологія і література» Рудольфові Беренсу і Роналдові Галле [див. 11], які розглядали антропологічний підхід (втілений у найрізноманітніших галузях антропології від фізичної до соціальної чи філософської) як нагоду створити нову літературознавчу парадигму на противагу гуманістичній, ґрунтованій на кантівській філософії епохи Просвітництва. У цій парадигмі, як вони стверджували, «нове центральне місце займають такі раніше знецінювані розумові якості, як-от уява, відчуття, пам'ять та увага, що приводить до докорінного перегляду моделі людини. Цілісність людини забезпечують

не філософські пояснювальні гіпотези, а досвід і відчуття» [11, 8]. Говорячи про поширення антропологічного підходу, насамперед про виникнення історичної антропології, упорядники у передмові стверджують, що цей процес проявляв себе не лише в інтегруванні інтересів істориків до антропології, але й у звертанні до антропологічних питань в історичних дослідженнях. Нову світоглядно-методологічну конструкцію-споруду вони уявляють собі як будинок з численними кімнатами, у кожній з яких, до того ж, з вікна відкривається широкий вид на довколишні простори. Входи-виходи до цих кімнат сходяться у великому центральному салоні, де й ведеться спільне обговорення найрізноманітнішої проблематики.

Література ж не просто приносить у цей будинок свій попередній досвід естетичного переживання – вона приходить сюди, щоби його поглибити і розширити: література накопичує попередній людський досвід і таким способом забезпечує подальший розвиток людини; артикулює цей досвід, реалізуючи естетичну функцію мови; і, врешті, виражає його у специфічних формах людської культури, показуючи й водночас формуючи у такий спосіб місце людини у світі [11, 9].

Своєю чергою, В. Ізер, вдаючись до давньої метафори літератури як дзеркала, зважився на ще один методологічний крок і дійшов висновку: «те, що ми здатні спостерігати, також може змінюватися, і воно справді змінюється уже самим фактом спостереження» [14, 280]. Це підвело його до ще одного міркування – про роль літератури у формуванні особистості, котра так само зазнала перегляду протягом останніх десятиліть ХХ століття. Ідея виховання через накопичення енциклопедичного знання, виплекана просвітниками й підтримувана упродовж історичної епохи модерну, перестала бути самозрозумілою. Натомість В. Ізер запропонував само-просвіту, яка «була б найперше висвітленням наших власних внутрішніх неусвідомлюваних засновків безупинного процесу саморефлексії, не націленого більше на втілення жодного ідеалу» [14, 281]. Головною метою цього процесу він вважав здатність «зазирати за межі стосунків, що їх пропонує (якщо не нав'язує нам) наш повсякденний світ» [14, 281]. Власне, у цьому можна вбачати одну з точок перетину з міркуваннями Г. У. Гумбрехта, зокрема, перегук з його ідеєю «ризикованого мислення», що виходить за межі існуючих інституцій.

Антропологія vs гуманістика: від людини до людини. У такому розумінні антропологія не протистоїть теорії літератури, соціології, історії, політології чи ще якійсь дисципліні – антропологічна традиція приходить на заміну гуманістичній, що ознаменовує кінець епохи модерну, яка почалася з часу Просвітництва й завершилася (пост)модернізмом. До такого розуміння найближче підходить Міхал Павел Марковський в оглядовій статті «Антропологія. Гуманізм. Інтерпретація», вперше надрукованій 2006 року [див. 3]. Озвучуючи підставове питання про те, чим є літературна антропологія – черговою новою дисципліною чи «літературознавчою мутацією», котра змінює уявлення про предмет і метод дослідження, – він обстоював друге: «Змінюючи перспективу читання, літературна антропологія змінює також – згідно з першим принципом перспективізму – те, чим є сам текст. Змінюючи свій предмет, вона змінює також – про це говорить другий принцип – попередні способи його прочитання» [3, 492]. Антропологічна перспектива, на думку М. П. Марковського, – це переосмислений гуманізм, який показує нам «не

артефакти та їхні внутрішні суперечності, а передусім людину, яка з їхньою допомогою намагається якось зорієнтуватись у власному світі» [3, 492]. Переосмислення полягає у подоланні обмежень кантівської філософії суб'єкта, структуралізму й феноменології. У цій новій перспективі «людина переживає світ, і в цьому означенні приховується як те, що світ людину обходить (у прямому й переносному сенсі), так і те, що вона не може від світу звільнитися. Світ, який людину обходить, не дозволяє їй стати суб'єктом пізнання у вузькому значенні, тобто виробником і гарантом адекватних і детальних представлень світу, а творить із неї суб'єкт досвіду» [3, 494–495]. Тут М. П. Марковський, відкрито посилаючись на Вільяма Джеймса і непрямо – на Г. У. Гумбрехта, майже перефразуючи назву його книги «Виробництво присутності: чого не може передати значення» [див. 9], ще раз засвідчив спільну спрямованість пошуків Г. У. Гумбрехта і літературної антропології. Поняття «досвіду», про який говорить М. П. Марковський, передбачає залучення людини до спостережуваної ситуації і через розум, і через тілесні відчуття, – а отже, наближається до Гумбрехтової категорії «присутності».

Доцільно зазначити, що протягом довгого часу сама антропологія була дисципліною про «іншого», віддаленого від «нас» у просторі чи/і в часі. Науковий «об'єкт» цієї дисципліни перебував «там» і «тоді». Але протягом останніх декад ситуація суттєво змінилася: антропологічне знання починається «тут» і «тепер», а це означає, що воно є найперше знанням про себе самого. «Тут» і «тепер» при цьому більше не є самостверджувальною чи упривілейованою позицією, воно є радше тим, що ставлять під сумнів, про що запитують. І головним принципом такого знання є перетворення особистої історії на історію культури.

Відповідно, згадана на початку статті тріада *антропос–топос–тропос* набуває нового значення. По-перше, антропологічне знання починається тоді, коли ми починаємо запитувати про людину й людське буття і намагаємося його осмислювати. Іншими словами, антропологія починається від *нас* (*антропос*) – хто відкриває для себе різні літературні твори, культурні практики й історичні досвіди. По-друге, кожен із досліджуваних прикладів є іншим та унікальним, і водночас усі вони створюють єдиний культурний та інтелектуальний ландшафт як простір (*топос*) – для мислення, обговорення, самовираження та саморозуміння. Йдеться радше про розуміння літератури як «спільного простору» упізнаваних питань та риторичних стратегій, аніж про певний географічний простір, або про *буття у певний спосіб*, а не *буття у певному місці*. Нарешті, по-третє, література у цьому контексті набуває широкого розуміння як спосіб поширення індивідуального досвіду і знання у межах зацікавленої спільноти читачів, критиків та дискусантів. Поняття літератури охоплює також есеї, спогади, листування та інші жанри, які «перетворюють» персональні біографії на автобіографію культури. Це особлива діяльність зі створення нових образів та символів (*тропосів*) – для самовпізнання та само-ідентифікації.

Ці три твердження можна розглядати як засновки літературної антропології, яка не прагне перетворити літературу на матеріал чи засіб дослідження, а вбачає у ній особливий модус людського існування. Не зводячи літератури ані до чистої текстовості, ані до соціальної критики, літературна антропологія набуває статусу «екс-центричного» знання, спрямо-

ваного на пошуки тих окраїн дотеперішнього літературознавства, звідки відкривається панорамний, але ще дуже узагальнений вигляд – і де можна очікувати нових евристичних відкриттів, а також нових методологічних і термінологічних напрацювань. Віддаляючись від «гуманістичного центру», літературна антропологія шукає перспективу для нового погляду на сам цей центр, переглядаючи й переосмислюючи з нових світоглядних позицій – з перспективи «небезпечного вчення» чи «ризикованого мислення».

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Гумбрехт Х. У.* Братъ на себя риск (вместо становления «научным») / Ханс Ульрих Гумбрехт // Новое литературное обозрение. – М., 2010. – № 106. – С. 58–61.
2. *Гумбрехт Г. У.* Как «антропологический поворот» может затронуть гуманитарные науки? / Ханс Ульрих Гумбрехт // Новое литературное обозрение. – М., 2012. – № 112. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nlo/2012/114/g3.html>
3. *Марковський М. П.* Антропологія, гуманізм, інтерпретація / Міхал Павел Марковський // Теорія літератури в Польщі: Антологія текстів. Друга половина ХХ – початок ХХІ ст. / уп. Богуслав Бакула, за заг. ред. Володимира Моренця. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. – С. 491–503.
4. *Платт К. М. Ф.* Зачем изучать антропологию? Взгляд гуманитария: вместо манифеста / Кевин М. Ф. Платт // Новое литературное обозрение. – М., 2010. – № 106. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nlo/2010/106/ke4.html>
5. *Against Theory: Literary Studies and the New Pragmatism* / ed. William J. Thomas Mitchell. – Chicago : University of Chicago Press, 1985. – 146 p.
6. *Clifford J.* On Ethnographic Authority / James Clifford // *Representations*. – Spring, 1983. – № 3. – P. 118–143.
7. *Geertz C.* A Strange Romance: Anthropology and Literature / Clifford Geertz // *Profession*. – 2003. – P. 28–36.
8. *Gumbrecht H. U.* «Literary Anthropology»? / Hans Ulrich Gumbrecht // *Stanford Presidential Lectures in the Humanities and Arts: Wolfgang Iser*. – Access mode : <http://prelectur.stanford.edu/lecturers/iser/gumbrecht.html>
9. *Gumbrecht H. U.* Production of Presence: What Meaning Cannot Convey / Hans Ulrich Gumbrecht. – Stanford : Stanford University Press, 2004. – 180 p.
10. *Hirsch E. D.* Against Theory? / Eric Donald Hirsch // *Critical Inquiry*. – Vol. 9, No. 4. (Summer, 1983). – P. 743–747.
11. *Historische Anthropologie und Literature: Romanistische Beitrage zu einem neuen Paradigma der Literaturwissenschaft* / Hrsg. Rudolf Behrens und Ronald Galle. – Wuerzburg : Koenigshausen und Neumann, 1995. – 262 S.
12. *Hutcheon L.* A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction / Linda Hutcheon. – New York : Routledge, 1988. – 268 p.
13. *Iser W.* Das Fiktive und das Imaginäre. Perspektiven literarischer Anthropologie / Wolfgang Iser. – Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1991. – 522 S.
14. *Iser W.* Prospecting : From Reader Response to Literary Anthropology / Wolfgang Iser. – Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1989. – 316 p.
15. *Iser W.* The Fictive and Imaginary: Charting Literary Anthropology / Wolfgang Iser. – Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1993. – 347 p.
16. *Knapp S.* Against Theory / Steven Knapp, Walter Benn Michaels // *Critical Inquiry*. – Vol. 8, No. 4. (Summer, 1982). – P. 723–742.

17. *Literary Anthropology: A New Interdisciplinary Approach to People, Signs and Literature* / ed. Fernando Poyates. – Amsterdam / Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 1988. – 354 p.
18. *Literature and Anthropology* / ed. Johnatan Hall and Ackbar Abbas. – Hong Kong : Hong Kong University Press, 1986. – 294 p.
19. *Literature and Anthropology* / ed. Philip A. Dennis and Wendell Aycock. – Lubbock, Texas, USA : Texas Tech University Press, 1989. – 227 p.
20. *Marcus G. E. Anthropology as Cultural Critique* / George E. Marcus, Michael M. J. Fisher. – Chicago : University of Chicago Press, 1986. – 205 p.
21. *O'Hara D. T. Revisionary Madness: The Prospects of American Literary Theory at the Present Time* / Daniel T. O'Hara // *Against Theory: Literary Studies and the New Pragmatism* / ed. William J. Thomas Mitchell. – Chicago: University of Chicago Press, 1985. – P. 31–47.
22. *Olsen S. H. The End of Theory* / Stein Haugom Olsen. – Cambridge ; London ; New York ; New Rochelle ; Melbourne ; Sydney : Cambridge University Press, 1987. – 232 p.
23. *Sumara D. J. Creating Commonplaces for Interpretation: Literary Anthropology and Literacy Education Research* / Dennis J. Sumara // *Journal of Literacy Research*. – 2002. – V. 34, № 2. – P. 237–260.
24. *The Anthropological Turn in Literary Studies* // *REAL. Yearbook of Research in English and American Literature* / ed. J. Schlaege. – Vol. 12. – Tübingen : Gunter Narr Verlag, 1996. – 307 p.
25. *What's Left of Theory?* / ed. by Judith Butler, John Guillory and Kendall Thomas. – New York ; London : Routledge, 2000. – 304 p.

Стаття надійшла до друку 10.09.2012

Прийнята до друку 30.01.2013

ECCENTRIC LITERARY CRITICISM: FROM THEORY OF LITERATURE TO LITERARY ANTHROPOLOGY

Olena HALETA

*Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Theory of Literature and Comparative Literature,
1, Universytetska Str., Lviv, 79000, Ukraine,
e-mail: olena_haleta@yahoo.com*

In this article different tendencies in a literary anthropology development as a result of anthropological turn in last decades of the XX century are analyzed. The literary anthropology is considered as an attempt to reevaluate humanistic tradition established during Enlightenment and also as the one to define a status and functions of literature in new cultural circumstances.

Key words: literary anthropology, humanities, literary theory, «risk thinking», «dangerous research».

**ЭКСЦЕНТРИЧЕСКОЕ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ: ОТ ТЕОРИИ
ЛИТЕРАТУРЫ ДО ЛИТЕРАТУРНОЙ АНТРОПОЛОГИИ****Елена ГАЛЕТА**

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра теории литературы и сравнительного литературоведения,
ул. Университетская, 1, Львов, 79000, Украина,
e-mail: olena_haleta@yahoo.com*

Проанализированы разные тенденции становления литературной антропологии как следствие антропологического поворота последних десятилетий XX века. Литературная антропология рассматривается как попытка переоценки гуманистической традиции, основанной в эпоху Просвещения, и определения статуса и функций литературы в новых культурных обстоятельствах.

Ключевые слова: литературная антропология, гуманистика, теория литературы, «рискованное мышление», «опасное учение».